

OSJEČKI ILI POŽEŠKI SANDŽAK

U literaturi je do danas prisutno mišljenje da je srijemski sandžak od svoga osnutka pa do izdvajanja osječkog kadiluka iz njegova sastava imao sjedište u Osijeku, pa se prema tome i nazivao *osječkim sandžakom*. I dok se u pitanju datiranja osnutka toga sandžaka mišljenja razilaze¹, sama egzistencija osječkog sandžaka kao upravne jedinice za područje Srijema i istočne Slavonije nikada nije bila dovođena u pitanje. S obzirom na kazivanje izvora to pitanje treba postaviti. Odgovor na nj bi po svemu sudeći bio negativan.

Ponajprije valja upozoriti na činjenicu da svi izvori koji izričito spominju »osječki sandžak« potječu iz vremena poslije 1556, tj. godine od koje možemo sasvim pouzdano smatrati Osijek i osječki kadiluk dijelom požeškog sandžaka. Podaci koji bi mogli nešto govoriti o »osjećkom sandžaku« prije 1556. tretirani su i u historiografiji, koja inače u postojanje sandžaka ne sumnja, kao dosta nesigurne aluzije². Ipak su se pod dojmom ovih posrednih nagovještaja, koji kao da su potkrepljivali istinitost jezgre mnogo kasnijeg pisanja Evlije Čelebija³, svi autori odlučili da prihvate postojanje »osječkog sandžaka« kao utvrđenu činjenicu. To se tvrdi s određenom rezervom, »sa sigurnošću«, pa i kategorički⁴.

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959*, 63. On smatra da je »teško kazati kada je on osnovan i kada je ukinut (tj. »osječki sandžak«, N. M.)«. Kao prvi spomen sandžaka tada je mislio da »bar donekle« vrijedi jedna rečenica iz dnevnika J. Laskyja iz 1540. To mjesto glasi: »(...) ad Esseck aut locum alium ubi Zanzachos, aut alii Turcae agant (...)« (svaki kurziv u tekstu je moj, N. M.). Mislim da tako prazna i općenita fraza »ni donekle« ne dokazuje postojanje osječkog sandžaka te godine, pogotovu s obzirom na podatke koje dođe iznosim. Vidi također: Olga Zirojević, *Upravna podjela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka, Zbornik za istoriju 1, Novi Sad 1970*, 13—14. Ona bilješku Laskyja prihvata kao vjerojatno pouzdanu, ali tvrdi i to da su »tačno ime ovog sandžaka, njegov teritorijalni opseg u raznim vremenima i tačan datum njegovog nastanka nepoznati (...)«. Konačno, Ive Mazuran, *Osijek i osječka nahija 1579. godine, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980*, 210—211, uzima kao dovoljan dokaz tvrdnju Evlije Čelebija da je Osijek 1526. određen za sjedište sandžaka i da je prvim sandžak-begom postao Kasim-beg.

² To se prije svega odnosi na popise vršene na području Srijema i Slavonije iz ranog razdoblja, npr. popis »višajeta otoka Srijem« iz 1540, te nedarirani (!) i nenaslovljeni (!) popis triju kadiluka (Osijek, Varadin i Njemeti) koji se vodi kao »Osječki dešter«, No 1000.

³ Prema Evliji, Osijek je poslije osvajanja popravljen i određen za sjedište sandžaka, a sandžak-begom treba da je postao »Kasim-paša Pečurjski«. Zbog različitog tumačenja izvora, za neke se autore popravak grada zbio 1526, a za neke 1529. Samo svi ne prihvataju te godine kao datume osnutka sandžaka. V. bilj. 4.

⁴ Šabanović, kojeg slijedi i O. Zirojević, upozorava na dobro poznatu vijest iz 1538, prema kojoj se tada vlast smederevskog sandžak-bega i podunavskog go-

Ne bih se zadržavao na kritici tih posrednih aluzija. Mnogo je važnije pokazati što govore prvorazredni turski izvori prije 1556. Zadržao bih se tek nešto više na jednom podatku iz razdoblja prije te godine. Njega se može naći u Velicsevoj zbirci turskih dokumenata iz Ugarske⁸, a datira se u 1548. Ovdje ga valja prokomentirati samo zato što je inače navođen kao mjesto gdje se »izričito spominje« *»osječki sandžak«*.⁹ To bi dakle trebalo da bude jedini »čisti« dokaz za postojanje sandžaka pod takvim imenom. No, što stoji u tekstu? Radi se o navođenju imena nekoliko osoba jamaca i mjesta odakle potječu:

»(...) Preuzeli garanciju (jamče): NN, stanovnici *Istanbula*, N, stanovnik *Beograda*, NN, stanovnici *Osijeka*, te N, stanovnik *Alašehira*, koji leži u ajdinskom sandžaku«¹⁰.

Dovoljno je jasno da s takvim tekstom ne možemo dokazivati postojanje nekakvog osječkog sandžaka. Pogledajmo, međutim, što kažu svjedočanstva deftera koji su najpouzdaniji izvori. To su 1) vojnički defter Smederevo-Požega iz 1541/43. i 2) katastarski defter srijemskog sandžaka iz 1546. te potpis turskih tvrđava u Srijemu iz iste godine.¹¹ U posljednja dva popisa spominje se srijemski sandžak (u katastarskom defteru neizravno, tj. spominje se sandžak-beg, a u popisu tvrđava izravno kao Livā-i ğezire-i Srem), dok se u prvom, vojničkom, području Srijema smatra *dijelom smederevskog sandžaka*. Naslov je deftera (sasvim doslovno): »Bešlije, azapi i martolosi koji iz tvrđava smederevskog i požeškog sandžaka idu u budimsku tvrđavu ovi su što se navode«¹². Osijek se tu spominje samo kao prebivalište bešlija, koji su zabilježeni još u tvrđavama požeškog sandžaka i u Titulu. Međutim, kao mjesta gdje su zabilježeni »azapi i martolosi live Smederevo« spominju se između ostalog i tvrđave Ilok, Vukovar, Nijemci i (Petro-)Varadin. Prema tome nije moguće osnivanje srijemskog sandžaka prije 1541/43, odnosno prije pada Budima, a najvjerojatnije je da je osnovan nedugo zatim. Prema onome što kaže defter jasno je također da je požeški sandžak barem jednako star kao i srijemski, a ne kako se to do sada činilo. Osim toga, jedva da je sjedište

spodara Mehmed-bega Jahjapašića neposredno protegnula »usque ad Iwanka« (Ferdo Šišić, *Acta comitalia regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae II*, MSHSM 36, Zagreb 1915, 160). To pobija, misli Šabanović, mogućnost postojanja srijemskog, odnosno »osječkog« sandžaka prije te godine. V. Šabanović, o. c., 64, te Žirojević, o. c., 13. Oboje međutim smatra — Šabanović odlučnije — da je nešto kasnije ipak došlo do osnutka sandžaka, s obzirom na vijest Laskyja i »opću situaciju na tom području« (Šabanović, *ibid.*). No, kasnije je Šabanović promijenio mišljenje, v. *ibid.*, 17.

⁸ *Lászlófalvi Velics Antal, Magyarországi török kincstári defterek*, Budapest 1890, II, 56.

⁹ Mažuran, o. c., 215.

¹⁰ »(...) Kezességet vállaltak: Ali ibn Mohammed és Szülejmán ibn Abdullah sztambuli, Musztafa ibn Veli belgrádi, Szófi Veli ibn Abdullah és Vurus ibn Ibrism eszéki és Ahmed ibn Abdi az ajdini szandsákban fekvő *alahseri* lakos«. I sasvim osudno razumijevanje mađarskog jezika dostaje da se vidi kako se ovdje radi o gradovima, a ne o sandžacima. »Alahseri« mora biti tiskarska pogreška namjesto »alahseri«, a Alašehir je bio sjedište sandžaka Ajdin u Anadoliji. O tome da nikada nije postojao neki »stambolski« ili »beogradski« sandžak da i ne govorimo.

¹¹ Oesterr. Nationalbibliothek Wien MXT 557; Başbakanlık Arşivi İstanbul, Ilok 437; BBA, defter vojnih posada, No 145.

¹² »Semendire ve Pözeĝa sanĝında olan qala'alardan Būdin qala'asına ihrāĝ olunan bešliiler ve 'azablar ve martoloslar bunlardir ki zikr olunur«. MYT 557, 3.

sandžaka ikada bilo u Osijeku. Katastarski defter iz 1546. započinje podacima o nahiji Ilok¹¹, a to je u svim katastarskim defterima, ukoliko su nastali u sređenim prilikama, uobičajeno, tj. da popis započne nahijom u kojoj leži sjedište sandžaka.

Što se tiče razdoblja nakon 1556, posebno upada u oči činjenica da »sandžak Osijek« figurira gotovo isključivo u djelima historičara i političkih pisaca. Njihove navode ne valja smjesta odbaciti kao nevjerodostojne, zato što bi oni pisali »mnogo kasnije«¹². Doista je postojao jedan sandžak koji se do pred kraj sedamnaestog stoljeća nazivao *i osječkim*. Kad se posveti malo više pažnje izvorima, postaje jasno da se radi o požeškom sandžaku. Upravo odlomci u ovih pisaca u kojima se spominje »osječki sandžak« mogu pomoći da se pitanje uspješno riješi. Oni, međutim, još nisu bili pobliže ispitani. Pri tome će biti najbolje da se krene od teksta Mustafa Na'ime¹³. Za razdoblje koje nas ovdje zanima on se crpio podatke od autora iz toga doba Hasana Begzadea¹⁴. Razmotrimo te podatke:

1) Govoreći o bitki kod Siska, dok opisuje turski poraz Na'ima, oslanjajući se na Begzadea, napominje da su »osječke« trupe bile razbijene¹⁵. Jasno je da se radi o trupama požeškog sandžaka koje su bile potčinjene vrhovnoj komandi Hasan-paše Predojevića.

2) Kad ukratko opisuje prilike koje su pratile osnivanje kaniškog ejaleta, Na'ima kaže da je kaniški paša »dobio u anpaluk Sigetvar, Sikloš i Osijek«¹⁶. Ponovno je požeški sandžak zamijenjen »osječkim«, dok je iz konteksta očito da se ne radi o gradovima, nego o sandžacima.

Ovdje treba spomenuti još jedan dokument koji spominje »osječki sandžak«, a za razliku od tekstova pisaca potječe iz službenih izvora. Riječ je o jednom fermanu iz 1615. godine. Njegov se sadržaj citira u Matasovićevim »Fojničkim registima«¹⁷. Ferman je upućen budimskom veziru i drugim turskim upravljačima okolnih provincija, a tiče se zaštite katolika pred zahtjevima pravoslavnih crkvenih starješina. Uz tekst te isprave Matasović donosi i varijantu u kojoj se donosi isti ferman u prijevodu S. Kemure. Ta je varijanta za nas posebno zanimljiva, jer sadrži obraćanje na (poslije budimskog vezira) »beglerbegove (sic!) Bosne, Temišvara, Osijeka i Kenina (sic)«. Kako je apsurdno pretpostaviti postojanje nekakva osječkog, odnosno kninskog ejaleta, izgleda da »nešto nije u redu« s tim izvorom. No isto je tako praktično nemoguće da je Kemura pogriješio u čitanju posljednja dva imena. Stoga nam valja prihvatiti ovakvo čitanje, s time da je do neprikladnog oslovljavanja došlo zbog nemara, odnosno inflacije titulaturā, što je inače pri-

¹¹ Početak deftera nedostaje, ali sačuvani dio od početka predstavlja nastavak popisa iločke kaze. Dalji je tekst popisa ostalih dijelova sandžaka kompletan.

¹² Šabanović, o. c., 65.

¹³ Ta'rih-i Na'ima I, Istanbul 1281.

¹⁴ O Begzadeu v. Franz Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, 174.

¹⁵ Na'ima, o. c., 83.

¹⁶ Isto, 245.

¹⁷ Josip Matasović, *Fojnička regesta, Spomenik SKA LXVII*, Beograd 1930, 127—128.

sutna pojava u 17. stoljeću. Odbacimo li tako osječkog begierbega, ostaje nam spomen »osječkog sandžaka«, što pak ne znači ništa drugo negoli požeški.

Što se tiče ostalih pisaca, oni su svi pisali u doba kada je Osijek već odavna bio u sastavu požeškog sandžaka i po svojem vojnom, prometnom i ekonomskom značenju sigurno bio najvažniji grad u sandžaku, a uz to svakako i jedan od važnijih gradova u Carstvu, pogotovu iz perspektive Carigrada i »carskog druma« koji je vodio prema srednjoj Evropi. Stoga nije čudo da se sandžak u kojemu se nalazio Osijek mogao ponekad nazivati i osječkim. Tako mi se ne čini da »nas pomalo zbunjuje« navod Pečevića da je 1543. Kasim-beg bio mohački, a Murat-beg osječki sandžak-beg¹⁷. Nema potrebe domišljati se da je Murat-beg Tardić iste godine bio, valjda, najprije na položaju osječkog, a potom požeškog sandžak-bega. Kad je Pečevi rođen, Osijek je već dvadesetak godina bio u sastavu požeškog sandžaka, a kada pristupa pisanju svoga djela, njegov stariji suvremenik Begzade već zamjenjuje termine »požeški« i »osječki«. Inače Pečevi, mada gotovo stoljeće stariji od Na'ime, i sam se obilno koristi djelom Begzadea za razdoblje od dolaska na vlast Sulejmana I. Kanunija pa do svoga vremena¹⁸. Stoga će biti mnogo prirodnije spomenuti Pečevićev podatak tumačiti tako da je 1543. Kasim-beg bio mohački — i zato prema svemu što je gore rečeno vjerojatno nikada srijemski — a Murat-beg požeški sandžak-beg.

Sada su ujedno manje nesuvisli podaci Ajni Alija, Koči-beja i drugih, koji »mnogo kasnije« spominju osječki sandžak. Tako se kod Ajni Alija javlja jedan te isti sandžak pod dva imena u »Knjizi o ceremonijama«¹⁹, kao požeški pod Bosnom i kao »osječki« pod Budimom. To isto čini Koči-bej spominjući »osječki« sandžak u budimskom ejaletu²⁰. Budim se ovdje javlja kao matični ejalet »Osijeku«, tj. Požegi s obzirom na potčinjenost požeškoga san-

¹⁷ Šabanović, o. c., 64—65. Isti, Evlija Čelebi, Putopis, Sarajevo 1973, 361—363, bilj. 49, 51. Ovdje, u drugom izdanju Evlijina putopisa Šabanović se približio istini odbacujući pretpostavku da bi Murat-beg bio tada neki osječki sandžak-beg. Međutim, izgleda da više ne vjeruje ni Laskyju, odnosno spomenutom podatku u Sišića (barem ne potpuno), pa smatra da je »osječki« sandžak postojao od 1529. do 1538. »možda« (!) kao zajednički sandžak za Srijem i osvojene dijelove Slavonije, »ali on nije postojao 1543.« (misli na »zbrku« kod Pečevića, N. M.). To je točno, samo što s obzirom na svjedočenje deftera iz 1541/43. tada nije postojao ne samo sandžak sa sjedištem u Osijeku, nego uopće nikakav srijemski, a prema Sišiću srijemskoga sandžaka nije bilo ni 1538. Tame bi prostor za postojanje »osječkog sandžaka« bio sužen na devet do dvanaest godina između 1526/29. i 1538. Potom bi taj sandžak trebalo da bude ukinut, pa s novim sjedištem u Hoku obnovljen nekoliko godina kasnije. No, kako iz svega izlazi, ako je »turski car« 1538. pripojio smederevskom sandžaku »totam terram« do Ivanilova, a na slavonskom području dalje na zapad dao da se uspostavi novi, požeški sandžak, onda je najprirodnije »vilajet otoka Srijem« prije 1538. smatrati krajštem gdje je vjerojatno zapovijedao spomenuti Kasim-beg, ali podređen Mehmed-begu Jahjapašiću. Mažuran, koji inače inzistira na važnosti podatka u Sišića kao dokaza za osnutak požeškog sandžaka 1538, ne smatra ga potrebnim uvažiti pri datiranju osnutka »osječkog« sandžaka, te se drži Evrije (Mažuran, isto). Zbog svega toga držim da je najuputnije iz historiografije isključiti taj fantomski »osječki sandžak« kao nepotreban »survišak«, a za osnutak srijemskog kao najvjerojatnije razdoblje prihvatiti period 1543—1546.

¹⁸ Babinger, ibid.

¹⁹ Hadiye Tüncer, Osmanlı imparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları, ve kanun aqikmalari, Ankara 1962 30—32 (iz Kitāb-i tešrifat Ajni Alija /1018/).

²⁰ Šabanović, o. c., 63.

džak-bega kaniškom paši, pri čemu je pak sam kaniški ejalet uvelike bio podređen volji vezira u Budimu, kao nosioca vrhovnog autoriteta na čitavom »serhadu« (krajina, granica) prema Habsburgovcima. Zato tim piscima lako možemo oprostiti nepreciznost¹¹.

¹¹ Ovdje se ujedno dotičemo i vrlo zanimljivog pitanja pripadnosti požarskog sandžaka pojedinim ejaletima, gdje bi također valjalo ispraviti dosta toga što se dosada u historiografiji tvrdilo, no, to se ne tiče ovog rada.

SANDSCHAK OSIJEK ODER POŽEGA.

Zusammenfassung

Obgleich Berichte über den »Sandschak Osijek« (Ösek sanğağı) in den Quellen des 16. u. 17. Jh. spärlich und widersprüchlich sind, wurde in der bisherigen Literatur die Existenz des angeblich frühesten osmanischen Verwaltungsbezirkes in Slavonien nie bezweifelt. Trotz des Umstandes, dass alle Quellen die tatsächlich diesen Sandschak erwähnen aus der Zeit nach 1556 stammen (kurz davor wurde die Stadt samt ihrer qāṣa dem Sandschak Požega einverleibt), hat man, vermutlich unter dem Eindruck der Aussagen Evliyā Celebi, an der Annahme, Osijek sei Sitz eines besonderen Sandschaks gewesen, festgehalten. Nur über die Frage des Begründungsjahres waren die Meinungen uneins. Um zu beweisen, dass der Sandschak doch vor 1556 existierte, wurde neuerlich eine Urkunde aus 1548 zitiert, die aber wegen falscher Deutung einer ungarischen Übersetzung eines türkischen Textes für diese Frage keinen Wert hat.

Nach verschiedenen, hauptsächlich osmanischen Quellen von 1538 bis 1546 ist dagegen die Lage der Stadt völlig anders zu erblicken: das Gebiet von Syrmien hinweg bis Osijek war bis etwa 1541/43 als Grenzmark dem Sandschak Smederevo direkt unterstellt, danach wurde es zum echten Sandschak, dessen Sitz aber nie in Osijek lag. Was die späteren osmanischen Chronisten angeht, so ist ihr Erwähnen des »Sandschak Osijek« einfach als ungenau zu erklären, weil Osijek wenigstens ebenso berühmt wie Požega war, und deshalb konnte man leicht den Namen auf den Verwaltungsbezirk von Požega anwenden. Übrigens sind die hier angeführten Stellen für diese Deutung recht geeignet. Somit wird die Möglichkeit des Bestehens eines »Sandschak Osijek« höchstwahrscheinlich weiterhin ausgeschlossen.